

Виолета Русева

МАГИКАТА НА РОДНОТО
("ЖЕТВАРЯТ" НА Й. ЙОВКОВ)

Повестованието на "Жетварят" (1920 г.) има няколко пласта, няколко обвивки, подобно е на плод, чиято сърцевина е скрита под няколко кори. Първият пласт е декоративно-пластичен. С ненаситно въображение Йовков въстановява колорита, формите и аромата на патриархалния свят. Разточителен в своята пластичност, щедър в сетивността си бит, заживява собствен, неподвластен сякаш на автора си, живот. Дълго съзерцаван и носен в душата, този начин на живеене е превърнат от Йовков в духовна същност. Етнографското се освобождава от вещността и става народо-характерология. Патриархалното се изживява като духовност, в която са съхранени обичаи и ритуали, превръща се във вътрешно зрение към миналото.

Сякаш дематериализиран, цял един свят оживява чрез поредица въплъщения в авторовото въображение. Със смяната на сезоните нов кадър се наслажда върху стария, детайли изместват предишните, форми преминават една в друга, цветове се преливат. Сменя се външната обвивка на непроменима, установена от векове същност. Обичаи, ритуали, битови практики се повтарят като свещенодействие. От Димитровден до Коледа, от Коледа до сеитба, от сеитба до жътва – времето тече в магическия кръг на повторението. Пейзажът на селото се сменя с редуването на сезоните, ритуалните трудови действия завъртат хода на времето. Битовите празници сменят празниците на религиозния календар.

Природата се изживява като дълбоко религиозна връзка с божественния ред. Декоративно-визуални детайли се подреждат с пластична осезаемост в картини на родното: улиците на селото, по което препускат каруци или минава натоварена кола, къщите с оградите и големите си сапльци, овошките и дима от комините. Това е един и същ пейзаж, очертаващ се в тъмнината на нощта или в студеното сияние на първите есенни слани, скрит под дебелия покривка на снега или провидян през мокрите клони на овошки и рукнали стрехи и капчуци. Съзерцавана с

вътрешно зрение, природата става част от една духовност, в която се проявява определен начин на мислене и живеене. Неизменният кръговрат на сезоните бележи смяната на трудови действия и ритуали като проява на вечен, отреден от Бога ред.

Във всяка от тези картини на българския свят се отваря една необозрима пространствена перспектива към селенията на небето. Бездънно и дълбоко, то е като врата към други светове. Понякога Йовков обвързва представата на българина за небето с близкия му, познат свят на битовото:

“... ясно и светло небе, посипано с толкова много звезди, като че дълбоката и пространна лазур беше изпълнена с несметни роища от сребърни пчели.”

Друг път небето свети като “широко разкрити двери”, отвеждащи към фантазни светове, към стаяващи дъха и разгарящи въображението митологични и демонологични селения, сякаш изринали от древната езическа памет. Като че духът на българина се отлепя от прословутата си прагматичност и закрепеност към земята. Тогава “слънцето засяда – кърваво петно в оловената маса на облаците”, в млечнобяла мъгла, огрени от сърпа на месеца танцуват “леки самодиви”, “възседнали едри шарени коне, в златолуспести брони” идат огнени змейове, “зеленооки юди” препускат на сур-елени.

Следващият образ е на християнското небе. Когато в хода на повествованието познатият и многократно повтарян в различни варианти пейзаж на селото за пореден път се отваря към висините на небето, то е вече престол на християнския бог. Тогава Йовков въвежда в текста един от онези, така характерни и повтарящи се в творчеството му, знаци на християнското – в случая – иконата:

“Колко синьо и хубаво е небето! Пролетта даваше и на него една малка радост: такава чудна боя той не беше слагал и на най-хубавата си икона!”

У Йовков небето не похлупва света на българина. То е бездънна и необозрима проекция на летежа на духа му, на страстно носените в душата желаниа. В “Жетварят” от небето към земята се ръси дъжд от птичи песни, но и се издига към него, сякаш отлепена от земното тегло и страдание, протяжна и разлята мелодия. Плаче българската душа със звуците на кавала. Неясни копнежни и непонятна мъка се сплитат и отлитат към небето, подобно на моление.

“Българинът – пише по това време един от теоретиците на родното в изкуството – е “човек на кавала”, “вгледан в себе си, чужд на външния свят”, съзерцаващ го “през една копнежност, която отдалечава нещата в дрезгавите кръгозори на непонятното” (К. Гълъбов, “Човекът на кавала. Човекът на Рибния буквар. Човекът на Балкана”, в. “Изток”, 1926, бр. 15).

Такива – вгледани в себе си, съзерцаващи света с очите на духовното и дирещи в нещата изражение на собствената си душа, са героите на Йовков още в ранните му творби. Както още тук, в “Жетварят”, здраво свързан със земята, светът на българина е отворен и към небето – една характерност, която Йовков ще повтори и доразвие в по-късното си творчество. Той показва връзката със земята, труда и животните като дълбоко религиозно изживяване, което извежда българското до висши небесни светове. Превръща го в част от един велик божествен замисъл, в който човешкият живот и воля са подчинени на друга по-висша воля и власт.

“Такъв е отреденият от бога живот за селата...” – пише Йовков в “Жетварят” и завърта кръга на ритуално повтарящ се бит. Тази ранна творба е своеобразна повествователна сплав, която съдържа всички особености на Йовковия художествен свят. Оттук нататък те ще се разгръщат и развиват, но преди всичко ще се повтарят в цялото му по-късно творчество. Образно казано, “Жетварят” е точката, от която ще се разгръне кръгът на единния и цялостен свят на Йовковите книги. Самият той, сътворен от автора по образ и подобие на българския свят.

Между оран, сеитба, коситба и жътва – животът на Йовковите герои е тежък и сладостен труд, всеобща и “вечна участ” на хора, “покорни и мълчеливи” пред съдбата и Бог. С “почти религиозна почит” те се грижат за животните. Мистично свързани със земята, която всяка година в кръга на календара им диктува волята си, те със сляпа и покорна любов следват неизменна и споделяна от всички съдба. В кръга на общото живеене и труд тези герои на Йовков по собствените си думи са поданици на “царството божие на земята”. Кръгът като символ проявява едновременно своята социална и мистична значеост.

Земният свят у Йовков е материализирана божественост, образ на небесния. И всичко в тоя свят – и добро, и лошо – е проява на небесна сила. “Ще търпим, божа воля е!” – така един от героите в “Жетварят” посреща съдбата. Същата фраза произнасят, когато са на война, и земляците. Човекът у Йовков е мълчаливо благодарен за доброто и покорно търпелив пред злото. Той е постигнал онова непостижимо небесно блаженство, което усеща само душата, предоставила участта си в ръцете на Бога. Повествованието в “Жетварят” е едновременно пластично разгочително и мистично проникновено.

Сеитбата, работата на ковача, посрещането на вършачката, подредането на трапезата за гостите от града, танцът за тях са показани чрез забавено, задържащо се върху детайлите описание, подреждащо ги в симетрични картини, в които визуалната отмереност е съчетана със звуци, гласове, песни. Подчертаното, забавено проследяване на всеки жест, движение, стъпка превръща битовите действия в тържествен обред.

Ритъмът на ритуалните практики на патриархалния живот се акумулира в текста. Сякаш цялата енергия и стихия на родното като дух и душевност са събрани в тези пластично-декоративни, ритмизирани, звучащи картини на родното.

За патриархалния човек в тази книга на Йовков труд, отношение към земя и животни не са само ценности на всекидневния живот, категории на практическия морал. Притежание на духа му, свързващи го с предците, те го извеждат до онези полета на висша религиозна етика, според която вярата е “неделима спътница на работата”, а човешката участ е дълг, който една по-силна воля налага и ръководи. Само в треската на труда, в благоговеенето пред земята прагматизмът на българина се пробива и духът му с умиление и благодарност се издига до Бога:

“Само тук той чувстваше съществуването на бога, виждаше го, вярваше в него.”

Пластично-декоративният изказ прераства в екзалтация, изливаща страстно таена любов, блаженство и светла радост:

“Не стопанинът, а бог отглежда тоя плод, той го пази, той го дава... Той е, той!”

Странно е как българинът открива Бог в прагматичното, в житейското. Дори небесното той търси в земното. За него вярата е част от една етика на труда, а религиозното му чувство намира ствоето основание в здравата връзка с материалните устои на съществуването му. Традиционните ценности у героите на Йовков се превръщат в нова духовност.

У другия голям разказвач на патриархалния свят – Елин Пелин – човекът на селото е преди всичко стопанин на земята. Връзката му с нея е връзката на собственика, на притежателя. И когато тя е накърнена, се случва драмата със “Земя”.

За героите на Йовков земята от притежание става съкровеност, връзката с нея е почти религиозно блаженство. Инстинктът на собственика е заменен от радостта на приобщаването с отредените от Бог природна цялост и единство на вселената. Общуването със земята се изживява като велико тайнство на душата. Нивите – “непознати, тайнствени места, които сякаш бяха от други свят” – не са вече очертание на собствеността, а пространство, където душата мълчаливо се издига до Бога. Човекът се слива с природата, приобщава се към нея и когато тя стане притежание на духа му, част от душата му, земята вече “не е само пръст, а живо нещо, нещо добро и благосклонно, което разбира и приема труда”.

Йовков издига връзката между човека и земята до благословено религиозно единение, в което човекът живее живота на тревите, а земята

обладава мистичната същност да мълви “нечути и неразбрани думи на радост и блаженство”, да говори и зове.

Повествованието на “Жетварят” разгръща своя смисъл от пластичното описателство на прагматичния патриархален свят през религиозното тайнство на труда и връзката със земята до мистични полета, където човешкият дух с благодарност среща и приема Божията воля. Именно чрез връзката си със земята героите на Йовков постигат небето. Като мълчалив ритуал в дни на усилен труд, когато се ражда и прибира трудът на земята, човекът вдига очи нагоре. В голямо изпитание и във велика радост над него небето се отваря мистично и духът му намира божията милост. Съществуването му губи своята отделност, става част от веригата на битието, проява на божествена промисъл, на отредена свише съдба. Според Йовков предназначението на човека в земния му път е небесно откровение.

Заглавието “Жетварят” – обединява пластично-колоритния образ на патриархалния свят с религиозно-мистичния пласт на повествованието. Самата дума “жетва” се раздвоява между конкретния, отвеждащ към ритуално-битовото, план на смисъла си и едно друго значение, натоварено с библейски асоциации и аналогии.

Жетвата е тържествен ритуал, празник, когато в усилен труд човекът благодари на Бог, че е благословил плода на земята. Тогава селската душа е най-близо до небето. С радост героите на Йовков са приели предназначението на земните си дни – осветен от Бога труд. Образът на Исус, благославящ с доброта и любов зрелите жита, се повтаря няколко пъти в повестта. Подобен на видение, в сиянието на бяла небесна светлина. Божият син подарява на хората милостта на небето, свързва ги с вселенския отец, за да стане земната участ само път към небесната прошка и спасение.

Постепенно повествованието разтваря като тайнствени врата религиозно-мистичните дебри на смисъла си. Тогава “жетва” добива мистично значение на край на човешкия живот. “Не наричаше ли последния час – жетва и ангелите – жетвари!” – пита, имайки предвид Спасителя, един от героите на Йовков. Отговор са вградените в текста цитати от Евангелието: “Тогаз рече на учениците си: “Жетвата е много, а работниците малко...”

“Ниви” също извървява пътя от конкретния смисъл на думата като земно пространство до облени в бяла светлина селения, където човек прекрачва от едно в друго битие: “Ето, казвам ви, подигнете очите си и вижте, че нивята са бели за жетва...”

Вградените евангелски цитати в повествованието “Жетварят” са притчи на свещен смисъл. Повестта е мистично прозрение за единството

на земя и небе, живот и смърт. Тя е болката на Йовков за току-що отминалото време на войните, когато българинът, стопанин-жетвар, поглежда в лицето смъртта-жетва. Думата извървява пътя от земното до мистичното си значение. Така както във времето, когато е обмисляна и писана творбата, свързаният със земята, подреден български свят се оказва изправен пред белите полета на отвъдното, пред мистерията на смъртта.

Първата редакция на "Жетварят" е публикувана през 1920 г. Отминалите войни са поставили съдбата на родното и на неговите опори и ценности като въпрос пред българската култура. Повестта е Йовковият мистично-религиозен отговор на този въпрос, надежда за спасението на националния дух.

В творбата българският свят е видян във време на рушащи се обичаи и нрави. Традицията е вече минало:

"Някога в селото имаше традиции и обичаи, пазени много строго. Имаше и една осветена от времето патриархална власт, която поддържаше реда и стовора, управляваше и съдеше по свои собствени закони. Тая власт и тия обичаи се рушаха вече."

Йовков се интересува от нравствения релативизъм на едно време, когато човекът, загубил опората на осветени от традицията духовни качества, остава сам със съвестта си. Движението на човешкото съзнание през греха към спасението е път, който героите на Йовков поемат още в тази ранна негова книга. Тук вече е очертана характерната за този автор морфология на персонажната система.

По силата на една рушаща се, но неотминала патриархалност селяните от "Жетварят" са показани като духовна и поведенческа общност. Заедното живеене в труд, обичаи, нрави дава възможност на Йовков да ги представи като цялост, да ги описва чрез общото във вида, реакциите, съдбата им. Да смесва етноси така че родното да заяви себе си при срещата с чуждото:

"Тукашните селяни бяха повечето бабадашки българи, пришълци откъм балтите и езерата на Дунава, където бяха живели сред най-различни народности: казаци, немци, румъни."

"Лицата си оставаха все тъй загорели от слънцето, изпечени и зачервени като тухла, ръцете бяха груби, напукани и хванали слин. Тежкия труд беше вечната участ на тия хора."

В човешката общност Йовков различава и показва в близък план герои, чиято типология ще се повтаря в цялото му по-късно творчество.

МЪДРЕЦЪТ

Поп Стефан е един от първите в редицата на повтарящи се герои в творчеството на Йовков. Човекът, съзерцаващ битието, тихо заслушан в тайните му, вгълбеният в себе си мъдрец, който с кротост и смирение

пропуска света в душата си – варианти на типа ще се повтарят многократно в следващите книги на Йовков. Ще се повтарят, почти непроменени езиково, и описанието, и характеризирането на всеки герой от този тип. Това е много съществена особеност на Йовков като разказвач – втвърдяването на определени изрази, фрази, езикови цялости, визуални характеристики, повтарящи се почти без промяна в различни творби, превръщащи се в своеобразни общи места, в езикови стереотипи на стила му.

При поп Стефан “бялата брада”, “бледото лице” и очите, гледащи “замислено и скръбно” са такъв езиков стереотип, който Йовков ще използва и при следващи свои герои. Този божи служител персонафицира в повестта идеята за спасяващата милост на Бога. Той тласка потъналите в грях по пътя на покаянието, приема тайните на съгрешилите им души, за да ги изведе до опрощаващата десница на божия син. Изрича думи на съд: “Светът се измени, лоши станаха хората. Забравиха бога.” Но той е и, който вижда отвъд – спасението на душата в смъртта:

“Време е да помисли човек и за душата си, да се приготви за смъртта.”

От военните разкази през “Жетварят” до “Старопланински легенди” и следващите книги на Йовков смъртта винаги е духовно просветление, “преобразяване на човека за вечността” (Бердяев), прегаряне на лошото, което си отива от личността.

Като ранна творба “Жетварят” съдържа типове герои и проблеми, формулирани по-директно и тезисно в нея, които Йовков ще продължи и развие в следващите си книги. Тезисността, която безспорно е недостатък по отношение на един все още неразгърнал докрай повествователното си съвършенство стил, се превръща в предимство поради възможността повестта да бъде четена като смислов и повествователен синтез на по-късното творчество на автора или то да бъде четено през нея. Оголвайки в директни формулировки същностни за Йовковата проза проблеми, “Жетварят” предлага определена стратегия на възприемането си. В нея от самия автор са заложили принципите и смисловите насоки на разбиране и тълкуване на творчеството му.

СЪБЛАЗНИТЕЛКАТА

Жела. Тук нейният образ е все още недостатъчно разгърнат повествователно, но пластично изразителен. Визуални детайли, жестове, които ще се повтарят при следващи Йовкови героини, вече излъчват непреодолимата омая на красотата; тя дрънчи с гривни и наниз, отмята назад плитки, лицето ѝ свети, очите ѝ играят. Самият Йовков споделя съжалението си по повод първата редакция на повестта, че не е “вплел в нея една любовна история. Така тя щеше да бъде по-топла, по-разнообразна, по-напрегната и по-колоритна” (С. Казанджиев. “Срещи и разговори с Йордан Йовков”, С., 1960, с. 20–21).

Същностен и за поестта, и за по-късните творби е следващият тип герой и проблемите, проявяващи се чрез него.

ГРЕШНИКЪТ

Йовков има особено предпочитание към герои на греха. Светът в “Жетварят” е видян през очите на автор, преживял войната и моралното крушение на човека. Традиционно свързвани с българското живеене, патриархалните ценности и нравственост са вече минало. В това отношение поестта дава директни и недвусмислени морални координати на едно иначе нефиксирано в конкретната си историчност време: “сърцата на хората изстинаха към вярата и към черквите”.

Времето на героите в поестта е време на морален релативизъм, в което никой вече, както е при Вълчан, не се пита: “има ли право или не, добро ли е, или не, това което мислеше да върши”. Отвикнал от труда, отчаян в Бога, “обезверен с измъчена и ожесточена душа”, човекът боледува съществуването си, както е при Гроздан и дядо Недко.

Не грешници като Вълчан, чието озлобление, подобно на язва, разяжда душата му, или като дребния лукавец Тачката, над когото тегне проклятието на минали тежки престъпления, а именно герои като Гроздан и дядо Недко са били нужни на Йовков, за да проследи пътя на човешката душа от падението до спасението ѝ. Това е проблем, към който писателят винаги ще се връща, но тук в “Жетварят” формулирането му не е въпрос на читателска (или критическа) интерпретация, а част от една текстова стратегия на директно изречен смисъл.

В най-голямото отчаяние, в предела на човешкото падение Йовков извежда своите герои до милостта и всеопрощението на една спасяваща душа им християнска етика. В поестта пътят на героите от “безвъзвратно загинали (...) от леност и пианство” до покаянието им пред иконата на състрадаващия Божи син е “белязан” с цитати от Евангелието.

“Дойдете при мене всички, що се трудите и сте обременени; и аз ще ви успокоя.” Още веднъж, освен в поестта, в един от военните разкази – “Светата нощ”, е цитирана тази библейска фраза. Повторена в две ранни творби, тя придобива функцията на тълкувателен код за света на Йовков. Писателят, който ще изведе до духовни абсолютни състраданията, опрощението, милостта, посочва в началото на творчеството си близостта му със свещената книга.

И при двамата герои – Гроздан и дядо Недко – покаянието в греха идва като мистично озарение. Явява им се като видение в бяла светлина опрощаващият и благославящ Исус. Този образ се повтаря многократно в поестта. Виждат го само страдащите в греха си, за които са думите му на любов и смирение. Иконата с благославящия спасител е изписана именно от ръката на разкаялия се дядо Недко. В най-черния си грях –

поруговането на тази икона, Гроздан е разтърсен от осенение свише, което обръща душата му към добро. Посегнал с нож към иконата, той вижда очи, които плачат, и капки кръв по божие чело. Мистичното чудо разтерзава душата му в малка, сякаш огъваща се под бесния напор на бурята църквица, през внезапно пробляснали светкавици, трясък на гръмотевици и звуци на камбана, която бие сама. Тази картина визуализира разтърсващо душевно терзание, грехове и страсти, доведени до предела, от който започва отвърщането на душата от злото. От она миг, когато “голяма и страшна рана сякаш се откри в душата му”, започва промяната у героя. От смътен и непонятен страх пред мистичното той е доведен до умиление и светла радост.

И за хората от селото вярата, че в тая икона живее и се въплъщава нещо повече от обикновен образ, че случилото се с нея е чудо, се превръща в “мистична и страстна екзалтация”.

Подобно четене на “Жетварят” не е опит да бъде привнесена в творбата чужда на нейния свят мистичност. Мешеков, който коментира мистицизма на Йовков, определя “Жетварят” като смесица между “източно-православна мистика и социален пацифизъм”, поради което според него “драмата в края на повестта се изражда в мелодрама, социалната действителност в библийска случка-чудо” (Ив. Мешеков, “Йордан Йовков романтик – реалист”. С., 1947, с. 229–232).

Текстът на “Жетварят” предлага заедно със свръхестественото и разколебаващо го, двузачно обяснение на събитията. Но такава от своя страна е самата природа на мистичното преживяване, което винаги е на границата, където опитът ни за света свършва и започва нещо друго, което не всеки би могъл да последва. Едно скептично, неизпълнено с Бог съзнание, веднага би намерило обясненията, които оставят случилото се в света на реалното.

По самата си природа мистичното е двойствено. В едната си същност то е като реалното. Чрез нея се опира на земните ни представи и сетива. Иначе не би била постижима другата му същност, която отвежда до далечни духовни светове. То е като дъга между земно и небесно, по която душата стига отвъдното. Проникване в самата божественост, то е защото е. Тук разумните обяснения са безсилни. Българинът казва: “До Бога с разум, в Него с вяра”. В мистичното преживяване божественото осеня отведнъж, като откровение, като милост свише, като внезапно и ясно прозрение за нещо, което дълго и мъчително си носил забравено в себе си. То разтърсва душата издъно и след него човек никога вече не е същият. Досегът с духовни небесни светове връща забравения и залинял смисъл на думи като “любов” и “съвест”. Само тогава те значат в пълната си сила онова, което човекът в своята тленност е забравил.

През терзанията на съвестта си, която “викаше и се бунтуваше сега против един грях, непоправим и страшен”, Гроздан започва своя разговор с мъртвия си баща, което ще рече с паметта на миналото, със забравените ценности на традицията. Разговорът с мъртвия е проникване в светове, откъдето абсолютът на една висша духовност смирява нравствените лутания на земния човек, подарява му надежда за морално изцеление, за спасение. В този разговор с небето земното придобива странна мистична преобразеност. Нивите от земя, пръст се превръщат в тайнствени селения, трудът от социален ритуал става религиозен екстаз, чрез който Бог получава отговора на собственото си творение – човека. Във финала на повестта, сред узрелите за жетва ниви, в бяло сияние, сред лъчите на слънцето, които сплитат около него “огромен златен венец”, пристъпя Исус, “замислен, кротък и благославящ”.

В “Жетварят” Йовков извежда патриархалното до сферите на мистичното. С пластична изразителност и визуална щедрост той възстановява формите на живеене на един установен, уседнал свят, за да покаже как той се издига и свързва с небесни селения. Земно и небесно се досягат у Йовков. Мистичното при него се оказва дълбоката скрита същност на уж познатото патриархално живеене. “Жетварят” е най-пластично-декоративната като повествование книга на Йовков. Тя е и най-мистична, или поне най-откровена в посланията си. Тук мистичното е споделяно с вдъхновена екзалтация. То е страстна мечта на душата, надежда, че прагматичният български свят е изкушен от онова тайнство на духа, в което говори Бог. Така повестта заявява смисли, които Йовков ще доразгърне, развие, но и скрие, “заровен” в следващите си творби.